

Берберова Р.А.

КЪЫРЫМТАТАР ТИЛИНИНЪ ЛАТИН ГРАФИКАСЫНА КЕЧЮВ ДАИРЕСИНДЕ МУРЕККЕП СЁЗЛЕРНИНЪ ИМЛЯ МЕСЕЛЕЛЕРИ АКЪКЪЫНДА

Айны месле узеринде дефаларджа мунакъашалар отькерильген ве отькерильмектедир. Эвелля, бу меселенен багълы олгъан асырымызнынъ 20-30 сенелериндеки муитни хатырламакъ лязимдир.

“Янъы элифбенинъ амелий оларакъ, омюрге отькерильмеси язынынъ реформасы иле багълы олгъан бир такъым ильмий меселелернинъ чезильмесини ортагъа сюргендир. Булардан бириси янъы элифбе эсасы узеринде тильнинъ имля принциплерини, эсасыны тайин этмек олса, экинджи Къырымда эсасий шиве меселелеридир ки, имля принциплери бунынъ узерине къуруладжакътыр, учюнджиси исе эмекдарлар массасынынъ медений осюмлери ве нешриятнынъ кенишлемеси иле багълы олгъан тильнинъ терминология меселесидир. Бу меселелерни чезмек ичюн 1927 сенеси кузинде Биринджи Къырым Ильмий-имля конференциясы отькерильгендир ки, конференция бу хусусдаки ишлернинъ илериси ичюн эсас олгъандыр. Конференция имля ве терминология комиссиясы оларакъ эки комиссия айырып быракъты. Булардан имля комиссиясы конференция тарафындан къабул этильген орта шиве принциплерини тайин этерек ёл косътергичини нешир эткен; терминология комиссиясы исе эсас тамыр сёзлерни къарарлаштыргъан ве къысмен терминология номенклатурасы ишлеп чыкъаргъандыр. Бу эки комиссиянынъ фаалиети нетиджесинде Къырым эдебий тилининъ аз-чокъ муайен умумий хаталары тайин этильгендир.

1929 сенеси кузинде чагъырыльгъан экинджи имля конфеоенциясы исе бутюн бу учь меселе акъкъындаки айдын ве муайен къарар лар чыкъаргъандыр ки, бу саада бугуньде керек имля, керек шиведе корюльген эски анархия ортадан котерильгендир”, - деп, языла “Енъи элифбе курешинде атылгъан адымлар” серлевалы макъаледе.

“Куньделик матбуатнынъ янъы элифбеге кечмеси бираз агъырджа кеткендир. “Козь айдын” журналы ильк кунюнден янъы элифбе иле чыкъмакъле, “Окъув ишлери” журналы биринджи оларакъ, ондан сонъ “Яш къувет” газетасы, “Илери” журналы ве энъ сонъундгы оларакъ “Янъы дунья” газетасы кечкендир”, деген сатырларнен таныш оламыз “Янъы элифбеджилер” макъалесинде. “Тиль, орфография, имля ве пунктуация меселелери ичтимаий, сынфий бир адисе олып ичтимаий, икътисадий ве сиясий денъишюв иле реконструкция девириндеки япыджылыкъ темпине ве эмекдарларнынъ ихтияджларына коре даима денъишир, инкишаф этерлер,” - дей Р.М. Мулина озь марузасында.

“Бизлер эдебий тиль меселесини ортагъа къояр-къоймаз къаршымызгъа чыкъкъан дигер бир меселелер даа бардыр ки, олар да ильмий орфография ве терминология меселелеридир”, - дей озь марузасында Э. Къуртмоллаев.

20-30 сенелерде къырымтатар тилининъ алы бойле эди, я энди исе? Кене де айны шу киби тиль меселелери узеринде мунакъашалар девам этмекте. Белли тиль алимимиз У. Куркчи “Къырымтатар тили имлясына даир теклифлери серлевалы ишинде бойле яза: “Йыллар кечкен сайын, язув теджрибеси къабул этильген имля нормаларында бир сыра етишмемезликлер олгъаныны косътерди. Умумийетле орфографиялар тиль фактларыны акс эттирмеде белли бир дереджеде аркъада къалып кельгенлер. Ич бир орфография тильнинъ бугуньки алыны тамамиле косътермей. Онда тиль къатламларынынъ кечмиш девир де тюрлю халкъларда тюрлю севиюде акс эте. Бу - бир тарафтан, шу тильде язып-окъугъанларнынъ алышмалары, адетлери нетиджеси олса, экинджи тарафтан, сёйлешюв тилининъ язы тилинден тез денъишмесининъ тесиридир. Бу бир даимий процесс олып, девир-девр имля къаиделерини козьден кечирмек заруриетини догъурмакътадыр”.

“Кене тилимиз акъкъында” макъалесинде Ибраим Паши бойле дей: “Биз тилимиздеки чубарлыкълардан ич да арынып оламаймыз. Шимди о меселеге айны бир сёзлери эки тюрлю язув да къошулды. Бу исе бир такъым анылашылмамазлыкълар догъура. Эскидже язмакъ керек олса, не ичюн тек бу сёзлерни язмакъ борджлумыз? Эбет, тиль тарихымызда бир тюрлю айтып, экинджи тюрлю язгъан вакъытлар да олды. Биз 30-ындыгы сенелери бунынъ аджджы мейваларыны корип кечирдик. Оны текрарламагъа ич де аджет олмаса керек. Шимди халкъ насыл айтса, ойле де язмакъ керек, деген къаиде эр ерде устюнлик алмакъта ... Тиль саасындаки анархияны битирмек заманы кельди. Оны битирсек, о, тек тилимизнинъ файдасына олур. Бу энъ муими. Уйкен несиль буны япып оламады. Гъайретли земане яшлыгъы буны мытлакъа япар, деп умют этемиз. Затен бу саада япыладжакъ ишлер пек чокъ. Олардан бириси элифбемизде “хаш” арифнинъ олмагъаныдыр. Сталиннинъ тиль саасында алып баргъан янълыш ве зарарлы сиясети тилимизге буюк ве тюзетильмейджек дарбе эндири ... 1938 сенеси латин элифбесинден рус элифбесине кечильгенде, бутюн сёзлерден “хаш” арифининъ ташланылмасы пек чокъ сёзлернинъ манаджа бозулмасына себеп олды. Биз бу адалетсизликнининъ

огюни алмакъ ичюн бутюн чарелернен тырышмакъ керекмиз.

Эгер бугуньде биз: тиль алимлери, язиджылар, журналистлер, бутюн зиялылар озюмизде зиялылар озюмизде джесарет тапып “хаш” арифи талап олунгъан энъ зарур сёзлерде оны къулламакъны амельге кечирсек, эм халкъымыз, эм де тилимиз огнюнде алидженап иш япкъан олур эдик. Зорбалыкъ иле манасы бозулгъан сёзлер торунларымызгъа ойле бичаре алда барып етмесин ... Эгер латин элифбесиндеки “хаш” арифини алып къуллауваз базы зорлукъларнен багълы олса, онынъ эльверишли тарафыны къыдырмалы”.

1992 сенеси июль 17-20-де Акъмесджитте Халкъара Къырым конференциясы отъкерильди. Конференция “Къырымтатар тили - латин язысына кечюв проблемасы” мевзусына багъышланылды. Конференцинынъ чалышув эснасында, элифбемизни латинлештирюв меселесини юксек севиiede ве темелли оларакъ чезмек ичюн махсусус комиссия тешкиль этильди. Бу комиссиянынъ фаалиети нетиджесинде къырымтатар тилининъ 1927 сенеси къабул этильген элифбеден фарълы оларакъ ашагъыдаки элифбе къабул олунды:

1927 с.		1992с.	
A a	L l	A a	M m
B b	M m	B b	N n
C c (ч)	S s	C c	N n
Ç ç (дж)	T t	Ç ç	O o
Q q	U u	D d	Ö ö
D d	Ş ş	E e	P p
E e	V v	T t	R r
F f	X x	G g	S s
G g	Y y	G g (гъ)	T t
O o	Z z	I i (u)	Ş ş
H h		II (ы)	U u
I i		J j (ж)	Ū ū
J j		K k	V v
Ь ь		Q q	X x
K k		L l	Y y
			Z z

Ихтар: Тарихий ве диний сёзлерде олгъан H h керек ерде къулланыладжакъ.

Лякин бунгъа бакъмадан. II Къзултай ашагъыдаки элифбени къабул этти. Къырым Автоном Джумхуриетининъ Юкъары Шурасы № 1139-1 санлы къарары иле 1997 сенеси апрель 9-да бу элифбени тасдыкъ этти.

A a ana	Ц ц цмър
b baba	O o odun
З з zesme	. P p perde
C c cevis	Q q qarI
D d davul	R r resim
E e er. Ev	S s sьrgьn
F f fener	T t tavuq
G g gemi	Ş ş Şiir
G g garip	U u ulaq
H h halk	Ь ь sьrgь
I i incir	V v vatan
II Irgat	Y y yildiz
J j jurnal	Z z zaman
K k kitab	ВВ bekBr
L l legen	
M m mermer	
N n nane	

Мунакъашалар исе эп девам этмектедир. 1999 янғы дерги нешир этилип башланды. Бу “Гюнсель” дергисидир. Онынъ биринджи санында бойле сатырлар меракъ догъура:

“Иште, кельди кунь! “Гюнсель” адыны къазангъан бу дергимиз орталыкъкъа чыкъты. Къырымтатар тилининъ латин язысына кечюви ёлунда даа бир адым атылды. Шимди де латин язысыны агъырсынганларны онынъ устюнде бир козь кездирмеке давет этемиз.

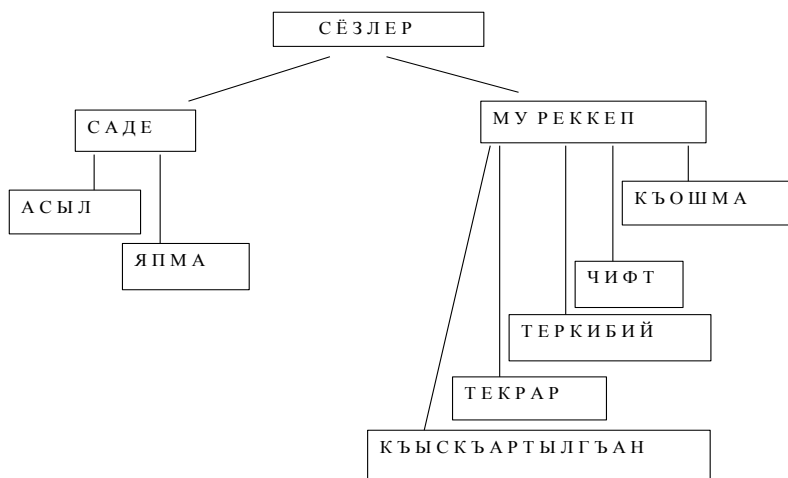
Ялынъыз Н н ве Х х арифлери акъкъында бир къач сёз айтмакъ лязим келир. Н н давшу тюркий тиллерде тарихий бир девирде асыл тюркий сёзлер теркибинде пейда, сонълары да гъайып олгъан эди, шимди реликт оларакъ Якъут ве Халадж тиллери ве базы озбекче сёзлер (ho1, hokiz) теркибинде къалды.

Ислямгъа кечкен тюркий тиллерге фарс ве араб тиллеринден янъыдан кирди. Арабча элифбемизде онынъ “ha” ве “he” денильген къалын ве индже вариантлары, эски язымызда да бугуньки шекильде бар эди. Х х давшу /арфи къыпчакъларда сыкъ-сыкъ Q q ерине къулланыла экенини М. Къашгъарий, сонълары да “Кодекс Куманикус” къайд этелер. Бази ялы бою диалектлерни бу арифсиз тасаввур этмек кучьтюр. Бу ариф этрафында къавгъа этип отурмамакъ ичюн дергимиз, Къурултай къабул эткен элифбеге эасланып, Х х ерине де Н н яза джакътыр: яхшы - yahsi, хан - han, тахта - tahta ве бенъзери.

Занымызда тиль меселелерини чезильмесини истер экенмиз, айны шу ёлнен кетмек янълыштыр. Эки сесни бир бельги иле ифаделемек тилимиздеки чокъусы сёзлернинъ теляффузына кене де зарар кетиреджектир. Шунинъ ичюн даа вакъытымыз олгъан заманда, бу хатагъа ёл къоймайып, эр эки сесни де махсус бельги иле ифаделемелидир.

Элифбемиз латинлештирилген сонъра, муреккеп сёзлернинъ имлясы яни язув къидеси насыл олмалыдыр?

Мезкюр макъаленинъ муэллифи къырымтатар тилиндеки сёзлерни теркибине коре, бойле чешитлерге айырыр. Сёзлер саде ве муреккеп олур. Саде сёзлерни асыл ве япма чешитлерине айырмакъ мумкюн. Муреккеп сёзлерни исе къошма, чифт, теркибий, текраф, къыскъартылгъан. Муреккеп сёзлернинъ таснифини схема шекилинде де тасвир этмек мумкюн:

Къырымтатар тилинде эсас имля къаиделери мевджуттыр. Лякин муреккеп сёзлернинъ имля къаиделерини юкъарыда кетирилген таснифке коре белли бир тертипке кетирмек шарттыр.

1930, 1934 сенелери къабул этильген къаиделер топламында муреккеп сёзлернинъ имлясынен багълы ашагъыдаки къаиделерни хатырламакъ мумкюн.

§3. Eki mustaqil tamarnъn, birlesmesinden mejdanga kelgen isimler (cins, xas, sufat isimler) daima bitisik jazylarlar. Aqmescid, Aqjar, Kucykozen, Otarkoj, Degirmenkoj, azbarqарь, jeldegirmen, kЦzqajъs, KЦkkЦz.

§4 §4 Qosaqlъ sozlernin, aralarъna qъsqa tire (defis) (-) isareti qoъylъr:

a) bala-cao/ a, ev-barq, jas-javo/ a, calo/ъ-cao/ana;

b) saban-maban, aЄ-maЄ;

c) dost-dusnan, qart-jas;

c) es-dost, qъsъm-aqraba;

d) kЦj-kent, deniz-derja, sъj-rao/bet;

d) bem-bejaz, qar-qara, mos-mor, съr-сърлаq.

В) QOSUQ TAMЪRLAR.

§29 Екі ајғь маналь тамърдан јарьыр, bir vahit mana anlatqan xas, съньс, съfat isimleri ve bir qac sozgen qьsқartьыр; јарьло/ан qьsқartma sozler bir umumi uro/u ile ајтыьр ve bir тамър soz kibi de qosuq jazььrlar.

Mesela: а) *Vaqcasaraj, Kokkoz, pamiqalma, Qarasubazar, Kytybxane, isbilir (adam), qьzьlasker, albajraq, ekidebir (qasana bere), ekijyzlyk (fenadьr, fakat bu rьsaqnьn, eki jьzi bardьr), bezьllьq, koktas, qarasaban.*

Юкъарьдаки малюматларны талиль этерек, муреккеп сёзлернинъ имлясына даир бойле нетидже чыкъармакъ мумкюн.

I Муреккеп сёзлернинъ кьошма чешити даима бир сёз шекилинде я яни кьошукъ язылып, мисаллер: *ashane, asbarqari, contuqton, qisqayaqli, cibarbet, Kokkoz, Aqyar, Aqmescit, Kucukozen, Otarkoy, Degirmenкой.*

а) *Бер, кель, кьой, тюш, яз, ят, тур, кьал киби там маналы фииллер там манасыны гъайып этип, јарьымдъжы оларакъ кьулланылгъанда, эсас сёзнен кьошып язылса, яньлыш олмаз, меселя: аytaqoy, аytaber, аytatur, qorqatьЄ, koreqal. Oturatur, barakele, qaytaturgan.*

II Чифт сёзлер даима тилимизде дефис иле язылып, мисаллер:

ana-baba, bala-caga, ьt-ьlen, dost-eЄ, ev-barq, dost-dusman, qart-yas, koy-kent, deniz-derya, kel-ket, bardi-keldi.

III Теркибий сёзлер айры алда язылып, мисаллер: *emir etti, qantemiz ot, anabas qoy, imza cek, rey bermek, curuk visne tusu, qave tus, kul tus, otuz bes, eki bin on bes, qirq bir bin.*

IV Текрар сёзлер де дефис иле язылып: *oba-oba, sьrь-sьrь, isley-isley, kele-kele, olur-olmaz, kelir-kelmez, iri-iri, ьcer-ьcer, bem-beyaz, qar-qara, mos-mor, aЄ-maЄ, saban-maban, kьpe-kьndьz.*

V Къыскъартылгъын сёзлер бир сёз олып язылып: *selsovet, rayono;*

а) тек биинджи сеслерден ибарет сёзлер, меселя: *TMU, OKND, NDKT, GES, RES, XTZ.*

б) биринджи компоненти бир эждадан, экинджиси исе сёзден ибарет олур, меселя: *dramtoderek, Morzavod.*

в) биринджи компоненти эждадан, экинджиси исе сёзлернинъ биринджи сеслеринден ибареттир, меселя: *rayono, gorono.*

Бу кьаиделерге риает этмек, заньмызджа, пек зор дегиль, чюнки асылында оларны кьолай менимсемек мумкюн. Агъырлыкъ тек муреккеп сёзлернинъ чешитини айырувда сезилир, мегер базы аркъадашлар ичюн чифт, текрар, теркибий сёзлернинъ эписи бир категорияны тешкиль этер ве олар бу сёзлерни бир сой, яни дефис иле язмакъны девам этер.

Меселя: *dogip-osken, barip-kelgen* киби теркибий сёзлерни дефис иле язып кельмектелер, албуки бу сёзлер “алфииль+исимфииль” моделинен япылгъан ве дефиссиз, айры язылмакъ шарт.

КЪУЛЛАНЫЛГЪАН ЭДЕБИЯТ

1. П.ш.-ИНДЖИ Бутюн Къырым Ильмий - Орфография конференция материаллары.
2. Къырымтатар эдебий тилининъ имля кьаиделери. 1930.
3. Къырымтатар тили орфографиясы. 1934.
4. Большевик ёлу журналы № 6-7, 13, 14.
5. У Куркчи. Къырымтатар тили имлясына даир теклифлер. 1988-1989. Л.Б. г-сы.
6. И. Паши. Кене тилимиз акъкъында. 1990. Ленин Байрагъы г-сы.
7. Р. Берберова. Муреккеп сёзлер категориясы акъкъында. “Йылдыз” журналы № 3, 6.
8. “Гюнсель” журналы 1-1999.